

Функцыянаванне аказіянальных лексем у кнізе Міхася Рудкоўскага
“Залатазвон”

Гэты год, які на дзяржаўным узроўні аб’яўлены годам культуры, увабраў у сябе нямала круглых (юбілейных) дат вядомых дзеячаў культуры і мастацтва, у тым ліку пісьменнікаў. Прынамсі, у красавіку споўнілася б 80 гадоў выдатнаму прадстаўніку літаратурнай Ганцавіччыны (і ў цэлым – Беларусі) – Міхасю Рудкоўскаму. Цікаваму паэту, шчыраму і адкрытаму чалавеку. У гэтым лёгка пераканацца, калі прачытаць хаця б кнігу яго выбранай лірыкі “Залатазвон” [1]. Яшчэ на пачатку творчасці ў вершы “Шляхі-дарогі” паэт нібыта незнарок раскрывае перад чытачом свае духоўныя каштоўнасці і арыенціры: *Хоць застацца просіць маці, – / Прыхвіўшы томік Танка, / Адпраўляюся шукаць я / Новых песень, свежых ранкаў* [2, с. 22]. І сапраўды, Міхась Рудкоўскі (услед за Максімам Танкам) пакінуў пасля сябе нямала выдатных твораў, якія цытуюць сёння і, можна не сумняваюцца, будуць цытаваць заўтра яго землякі, ды і не толькі землякі. Як, да прыкладу, наступныя радкі, адрасаваныя Беларусі: *У кашулі з шаўкоў белавежскіх спакойна-блакітных, / Падперазаны Нёмнам, спаткаўшы світанна зару, / З галавой непакрытай, з душою, бы неба, адкрытай, / Як з матуляй, з табой я іду, гавару і твару* [2, с. 20]. Ці радкі з верша “Роднаму краю”: *Час праб’е – і я вярнуся ў прах. / А пакуль яшчэ ёсць трохі сілы, / Дай ты мне, мой белы лебедзь, крылы, / Я ўзнямуся над зямлёй, як птах, – / Па-над полем стомлена-накорным, / Над апошнім верасу дымком, / Над рабіны на мяжы сузор’ем, / Над забытым за ракой стажком* [2, с. 230]. Сапраўдная паэзія, як і сапраўдныя паэты, належыць космасу, і менавіта адтуль, з касмічных вышынь, лілася і ліецца чароўна-недасяжная музыка пачуцця, якую пачулі, чуюць ці змогуць пачуць і перакласці на словы адораныя незямным слыхам творцы. Да ліку такіх, несумненна, адносіўся і Міхась Міхайлавіч Рудкоўскі.

Ёсць паэты, якія ў сваіх творах імкнуцца выкарыстоўваць выключна ўзуальную лексіку, тым самым паказваючы, што строга прытрымліваюцца лексічных нормаў сучаснай літаратурнай мовы, бо яна, на іх погляд, нібыта склалася канчаткова і няма неабходнасці ўносіць у яе лексічную плынь нейкія (хай і някепскія) свае словы. І ёсць паэты, якія, наадварот, імкнуцца не цурацца словатворчасці, бо, на іх думку, у меру ўжытае аказіянальнае слова толькі асвятляе мастацкі тэкст, надае яму арыгінальнасць і непаўторнасць, запяняе ўвагу чытача (слухача) і ніяк не пагражае цэласнасці і грунтоўнасці агульнанароднай мовы, бо, за вельмі рэдкім выключэннем, аказіяналізмы не становяцца фактам узусу.

Паспрабуем разабрацца, да якіх паэтаў можна аднесці М. Рудкоўскага. І да якіх творцаў адносіў сябе сам Міхась Міхайлавіч.

Калі меркаваць па наступнай цытаце (*І ўсё ж прагаласую за рэформу / і буду я крышыць і нішчыць форму, / што закуе мяне у ланцугі* [2, с. 98]), то ёсць падставы аднесці М. Рудкоўскага да паэтаў-наватараў, паэтаў-словатворцаў. Тым больш, што ў зборніку “Залатазвон” намі зафіксавана больш за сотню лексем, якія адсутнічаюць у лексікаграфічных даведніках [2] і могуць прэтэндаваць на аказіянальны статус. І хоць пэўная частка іх, магчыма, “пазычана” ў дыялектнай мове або ў творах папярэднікаў (асабліва паэтаў 20-х гг. XX ст.), усё ж аўтарства многіх слоў можна смела аднесці менавіта да творчай фантазіі М. Рудкоўскага. Гэта тычыцца найперш прыметнікаў-кампазітаў, якія ўтвораны спосабам чыстага складання і ў колькасным выражэнні дамінаюць у даследуемай кнізе. Спынімся на некаторых прыкладах: **гарэзна-ўсмешлівы**: ...*Твае гарэзна-ўсмешлівыя вочы / Цалую я* [2, с. 166]; **далёка-сіні**: *Агнём далёка-сіні / і ў забыцці гары, мой чысты снег!..* [2, с. 54]; **снежна-блакітны**: *Гукні – і за трыдзець недзе / зямель твой пакоціцца крык – / на снежна-блакітных рэчышчах...* [2, с. 117]; **сонечна-зялёны**: ...*свет сонечна-зялёны / Перада мной ляжаў на сотні вёрст і год...* [2, с. 170]; **стомлена-пакорны**: ...*Я ўзнімуся над зямлёй, як птах, – / Па-над полем стомлена-пакорным...* [2, с. 230]; **суцішна-радасны**: *Блукаю хмельным маем закаханы, / суцішна-радасны і сьвой* [2, с. 86]; **суцішна-сарамлівы**: ...*а мілую палескую алешынку, маўклівую, суцішна-сарамлівую... / пусціць не хочуць к песні на парог* [2, с. 60]; **халодна-вогненны**: ...*Праліўшы слёзы, буду трызніць, трызніць / Тваёй халодна-вогненнай красой* [2, с. 213]; **ціха-пяшчотны, разбуджана-радасны**: *Можаш быць ты і ціха-пяшчотнай / і разбуджана-радаснай быць...* [2, с. 107] і інш. Большасць падобных лексем, як правіла, характэрныя аднаразовым выкарыстаннем у мастацкім тэксце; верагоднасць іх ужывання некалькімі аўтарамі, як паказалі пэўныя даследаванні [3], досыць невялікая. Прыметнікі іншых словаўтваральных тыпаў прадстаўлены ў вершах М. Рудкоўскага не так шырока: **горычны** (ад *горыч*): *І я бяру з сабою з хваляваннем ... / Яго Нявы шырокае дыханне / І Чорнай рэчкі горычную стынь* [2, с. 131]; **крыгаломны** (ад *крыгалом*): *Дваццаць пяць крыгаломных вёснаў...* [2, с. 34]; **буйназвонны** (ад *буйны* *звон*): ...*усёй палескай зялёнай, / нібы медзь, буйназвоннай / стараны галасы* [2, с. 118]; **высаказорны** (ад *высокія зоры*): *Цярушыць поўнач пыл высаказорны...* [2, с. 165]; **жываплынны** (ад *жывая плынь*): [Малюнак] *Ён нагадаў мне май той жываплынны...* [2, с. 160]; **залатадонны** (ад *залатое дно*): *І хмурыцца залатадонны мой Нёман...* [2, с. 51];

срэбрагрывы (ад *срэбраная грыва*): – Здарова, дружа любы, **срэбрагрывы!** [2, с. 122]; ...*Ды легендай к нам прыйдуць у сны / Срэбрагрывы наш конь за ракою, / Залатыя – у сонцы – буслы* [2, с. 210].

Даволі часта паэт выкарыстоўвае і аказіянальныя назоўнікі. Адзін з іх (**залатазвон** (ад *залаты звон*): ... *Як да прычасця, прыйдуць да крыніцы, / З якой пілі мы, дзе яшчэ бруіцца / Тых нашых ланцугоў залатазвон* [2, с. 229]) творца нават зрабіў назвай сваёй кнігі выбранай лірыкі. З іншых назавём наступныя: **буйнатраўе** (ад *буйныя травы*): *Чмель, пылком залаціста-ружовым пакрыты, ... / разам з намі сярод буйнатраўя / чэрвенем нашым мядовым плыве* [2, с. 70]; **захмар’е** (ад *за хмарамі*): ...*і паплыў белакрылы поезд / у захмар’е, як стэп, пустое...* [2, с. 89]; **зверагон** (ад *гон звяроў*), **зеленаграй** (ад *ззялены грай*): *На ўсе вякі будзь бласлаўлены дзень... / І нераст рыб, і гулкі зверагон / У ззянні вод, ў лясным зеленаграі...* [2, с. 121]; **камісарка** (ас. жан. попу ад *камісар*): [(Лясная) радня] ... *і будзе камісаркай і суддзёй...* [2, с. 112]; **касмакараблі** (ад *касмічныя караблі*): ...*не мог бы у крэсле сядзець і дзівіцца / з полёту касмакараблёў* [2, с. 102]; **ліставей** (ад *лістамі веяць*), **лістабой** (ад *бэй лістоў* або *лістамі біцца*): *Лістапад. Ліставей. Лістабой...* [2, с. 231]; *Чуеш? Песня кахання плыве / Ў лістапад, лістабой, ліставей...* [2, с. 231]; **месік** (памянш. ад *месяц*; тое, што і *месячык*): [Алешына] ...*і, бы дзіця, да срэбранага месіка / галінкі-рукі цягне уначы...* [2, с. 60]; **Месік** *спаць ішоў / разам з сторажам* [2, с. 96]; **міжбор’е** (ад *між барамі*): ... *твой пакоіцца крык ... туды, у краіну міжбор’я і зачараваных крыніц...* [2, с. 117]; **несуцішша** (ад *несуцішыць*): *І ўжо ва мне гамоняць салаўі, / гудуць у несуцішшы вечным дрэвы* [2, с. 52]; **першагром** (ад *першы гром*): **Першагрому** *коні / белыя, булыжныя / у гаях ззялых / грукаталі раннем* [2, с. 97]; **самавязень** (ад *сам і вязень*; ікі сам сябе робіць вязнем): *Тут я чужы / І там амаль чужы, / Тут – самавязень, / Там жа – госьць нязваны...* [2, с. 221]; **санцавей** (ад *сонцам веяць*): *Я санцавеем снежны сад сагрэю / І выпушчу у сад наш салаўя* [2, с. 128]; **сняжына** (ад *сняжынка*; вялікая сняжынка): *Пакліч! Ці хоць дашлі ў пісьме сняжыну / з гушчанскіх заповітных тых мясцін...* [2, с. 69]; **траваросы** (ад *трава і росы*; росы на траве): [Жнівень] ...*выкупаў у цёплых траваросах...* [2, с. 82]; **цемрыва** (ад *цемра*): ... *радзіцца зноўку у цемрыве глухім ...* [2, с. 58]; **юнь** (ад *юны*): ...*світання юнь у салаўіным царстве...* [2, с. 53] і інш. Некаторыя з прыведзеных лексем, верагодна, не з’яўляюцца ўласна наватворамі М. Рудкоўскага, як, да прыкладу, лексема *месік*, што ўжываецца ў калыханках (*Вось і месік узышоў – / Жоўты мілы віташок. / Ён па небу праязджае / І ў калыскі пазірае. / Калі ж ты не будзеш спаць / Цябе будзе месік браць...*) і прыказках (*Чаму ж тады не прыйшоў, калі месік узышоў, чаго ж цябе прынясло, як сонейка ўзышло?*), хоць да гэтага часу і не атрымала прапіскі ў лексікаграфічных даведніках. Частка лексем (*санцавей, лістабой, ліставей*) выкарыстоўвалася папярэднікамі і сучаснікамі паэта (прынамсі, наватвор *санцавей* ужывалі Ц. Гартны, П. Трус (7 разоў), С. Дарожны, М. Машара, С. Ракіта [4,

с.183]; *ліставей* і *лістабой* ужывалі Р. Барадулін, Я. Янішчыц і інш.), хоць названыя дэрываты пакуль што таксама не сталі ўзуальнымі. Назоўнік *сняжына* фіксуецца ў творах М. Лобана і П. Галавача. Лексему *юн* ужываў У. Караткевіч, у сучаснай паэзіі яна таксама даволі шырока выкарыстоўваецца.

Нямала сустракаецца ў зборніку і аказіянальных прыслоўяў і слоў катэгорыі стану. Яны звычайна матывуюцца ўзуальнымі прыметнікамі і ўтвораны па словаўтваральных тыпах літаратурнай мовы: **глыбінна** (ад *глыбінны*), **былінна** (ад *былінны*): ...*І глуха, глыбінна ўздыхаюць курганы, / І коні былінна храпуць у тумане...* [2, с. 191]; **спеўна** (ад *спеўны*): [Юнацтва] *Кахала і вяло, / Дзе неспакой, дзе спеўна* [2, с. 21]; ...*Толькі зоркі – бы дождж, / Спеўна – з-пад капытоў* [2, с. 213]; **шыракакрыла** (ад *шыракакрылы*): ...*Надыдзе час – шыракакрыла / Узняцца ў неба жураўлём* [2, с. 153]. Некаторыя аказіянальныя лексемы гэтай групы ўтвораны шляхам складання: **святочна-урачыста** (ад *святочна* і *ўрачыста*): **Святочна-урачыста і прасторна** – / *На вёскі* [2, с. 125] або складана-суфіксальным спосабам: **ціхазвонна** (ад *ціха* і *звінец*): **Ціхазвонна бруязца пажары** / *Тут, за вокнамі, там – за ракой* [2, с. 231]. Наватвор *ціхазвонна* можна разглядаць і як суфіксальны дэрыват ад аказіянальнага прыметніка *ціхазвонны*, які, прынамсі, выкарыстоўваў у сваіх творах А. Дудар і З. Бандарына. Ды і само прыслоўе ўжываў У. Дубоўка [4, с. 190–191]. Ступень аказіянальнасці такіх лексем невялікая, хоць гэта не адмаўляе іх аказіянальнага статусу, бо яны не фіксуюцца слоўнікамі літаратурнай мовы. А слоўнікавы паказчык, на думку некаторых даследчыкаў (В. М. Халачова, І. З. Манолі), з’яўляецца кваліфікацыйным для падобных дэрыватаў.

Радзей паэт звяртаецца да выкарыстання аказіянальных дзеясловаў. Асноўным спосабам дзеясловай дэрывацыі стаў суфіксальны: **ліхаманіць** (ад *ліхаманка*): *Я чую, быццам свой, планеты боль, / я чую, як планету ліхаманіць* [2, с. 52]; **мяцеліць** (ад *мяцель*): **Мяцеліў пад ветрам калінавы цвет...** [2, с. 27]; **фанфарыць** (ад *фанфары*): *Фанфары, не фанфарце – не да вас! – / Спявае флейта. / Як спявае флейта!..* [2, с. 127]. Адзінкавыя лексемы ўтвораны прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальным спосабам: **аскацініцца** (ад *скаціна*; набыць прыкметы скаціны): *Напэўна, трэба быць каменным, / Каб не аскацініцца тут* [2, с. 202] і нек. інш. Дэрываты *мяцеліць* і *ліхаманіць*, хутчэй за ўсё, не створаны паэтам, а выкарыстаны як гатовыя адзінкі, якія ўжываліся ў паэзіі 20-х гг. XX ст. (*мяцеліць* сустракаем у творах Т. Кляшторнага, С. Ракіты, М. Машары; *ліхаманіць* – у творы У. Хадыкі) [4, с. 172, 174].

Такім чынам, прааналізаваныя аказіянальныя лексемы з кнігі Міхася Рудкоўскага “Залатазвон” дазваляюць, на наш погляд, смела аднесці аўтара да паэтаў-словатворцаў. Нават нягледзячы на тое, што ён аднойчы прызнаўся ў сваім вершы: *Слоў наватворных не любіў здаўна. / Мне слова дай з славянскаю асновай, /*

Каб ззяла і спявала, як падкова / Пад капытом гарачым скакуна. /...Грыбнік баравікі у звонь-дуброве, – / Шукаю словы я у роднай мове... [2, с. 189]. Сёння можна спрачацца, якое значэнне ўкладаў паэт у лексему *наватворных*, і ўсё ж нельга не канстатаваць, што аказіяналізмы М. Рудкоўскага, якія ўзніклі па законах літаратурнай мовы, хораша ўпляліся ў паэтычна-вобразную тканіну яго вершаў і могуць служыць узорам для сённяшніх паэтаў-словатворцаў.

Літаратура

1. Рудкоўскі, М. Залатазвон : выбр. лірыка / М. Рудкоўскі. – Мінск : Маст. літ., 1986. – 239 с.
2. Слоўнік беларускай мовы : Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне ; пад рэд. М. В. Бірылы ; АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : БелСЭ, 1987. – 903 с.
3. Ряшенцев, К. Л. Сложные слова в современном русском языке : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / К. Л. Ряшенцев. – М., 1969. – 894 с.
4. Шабовіч, М. В. Аказіянальныя словы ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гадоў XX стагоддзя : манаграфія / М. В. Шабовіч ; навук. рэд. П. А. Міхайлаў. – Мінск, 2013. – 198 с.